

УДК 008

Т.М. Князева

РОЛЬ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ФУНКЦІОНУВАННІ НАРОДНОЇ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВА

Народна художня культура посідає важливе місце в історії розвитку світової художньої культури, є джерелом формування мистецтва, визначає найбільш самобутні національні риси, відбиває систему світогляду різних етнічних груп. Народна художня культура – це не тільки твори мистецтва, що виникли в результаті духовного досвіду й побутової практичної необхідності, але й концентрація досвіду й знань, навичок трудової, соціальної, духовної практики народу. Фундаментальною основою осмислення народної художньої культури як етнокультурного, полісоціального, полістадіального, ціннісного й поліфункціонального явища, що має конкретно-історичний і соціально-стратифікаційний характер, стали філософські дослідження К. й І.Аксакових, М.Бахтіна, М.Бердяєва, С.Булгакова, Л.Гумільова, О.Лосєва, В.Розанова, В.Соловйова, П.Флоренського, присвячені проблемам духовної культури, національної самосвідомості. Однак, не зважаючи на широкий комплекс наукових праць, питання ролі етнонаціональних процесів у функціонуванні народної культури та мистецтва залишається не дослідженим.

Особливістю народної художньої культури є те, що вона існує в контексті сучасності у вигляді традицій, тобто усталених форм життя етносу, в яких відображені особливості його національного характеру і національних образів світу. Слід відзначити, що поняття «національний характер» у сучасній науці залишається досить розмитим. Спочатку воно використовувалося у літературі, де висвітлювалися подорожі для того, щоб відобразити спосіб життя різних народів.

Сьогодні існують різні точки зору не лише з приводу того, що таке національний характер, але й чи він загалом існує та чи є він важливішою ознакою, ніж ті елементи особистості, що об'єднують усіх людей на світі, чи ті, що диференціюють навіть найбільш схожих одне на одного індивідів [12]. Російський етнопсихолог Т.Стефаненко визначає принципи, за якими варто розглядати національний характер. Автор зазначає, що характер етносу не є сумою характерів окремих його представників, а фіксацією типових рис, що наявні різною мірою і в різних поєднаннях у значній кількості індивідів. Дослідниця підкреслює, що неприпустимо досліджувати будь-які риси як надбання окремих етнічних спільнот, оскільки унікальними є не риси і не їх сума, а «детермінована культурою та досвідом історичного розвитку структура ментального світу представників того чи іншого народу» [10; 71]. Автор стверджує, що риси характеру можна зрозуміти лише у співвідношенні з загальною системою цінностей, що залежить від соціально-економічних та географічних умов, від способу життя народу та його релігійних вірувань. Поруч із цим учені ведуть мову про домінанту національного характеру – переважаючі, національні риси. Для визначення домінанти певного національного характеру з'ясовують, яким чином діють представники певного етносу в типовій ситуації.

С.Безклубенко зазначає, що «історична доля народу проливає світло на його характер» [3; 88]. Так, постійна боротьба українського народу за рідну землю сформувала мужність, витривалість, взаєморозуміння, патріотизм, волелюбність. Водночас, через складний історичний шлях до державності, в українців відбулося формування комплексу меншовартості, який учені пояснюють психологічним поняттям «звужений стан свідомості».

Національні образи світу (Космо – Психо – Логос) росіян, американців, англійців, французів, німців, киргизів, болгар та ін. народів досить об'єктивно вдалося представити російському вченому Г.Гачеву. Головним у роздумах дослідника є положення про те, що «тип місцевої природи, характер людини і національний розум відповідають і доповнюють одне одного» [4; 6]. Г.Гачев ставить запитання: «чи є у кожного народу певне усталене обличчя, структура світу і мислення, яке відносно незалежне від часу, – чи всі народи схожі один на одного, а різниця полягає лише в тому, що одні перебувають на більш ранньому, інші – на більш пізньому етапі історичного розвитку»? Відповідаючи, учений зазначає, що кожний народ – це певна спільнота, що відчуває і бачить світ унікально. Специфіка світобачення етносів полягає у розмаїтті інтерпретацій одних і тих же властивостей, явищ, ідей, проблем світу (простору і часу, батьківщини, дому, історії, людини та її місця у світі та ін.). Дослідник аналізує національний Космо – Психо – Логос і доходить висновку про існування інваріантів у етнічному сприйнятті світу, оскільки «лише рух думки по цій орбіті може

гарантувати те, що не сприймемо як визначальні риси національного світобачення те, що для нього є випадковим чи чужим» [4; 48]. Отже, Г.Гачев здійснює аналіз світобачення різних етносів, називаючи їх «національними образами світу» (Космо – Психо – Логос), в єдності ідей, образів, стилів мислення, стереотипів поведінки, безпосередньо поєднуючи їх з особливостями природного середовища виникнення етносу, що визначають їх унікальність. До того ж, у працях дослідника показана єдність універсального та унікального, загальне розглядається через одиничне, що дозволяє національним образам світу вступати у діалог одне з одним.

Вагомою ознакою існування етносу є етнічна свідомість. Вітчизняні та зарубіжні вчені часто її ототожнюють із поняттями «етноідентифікація» та «етнічна самосвідомість». В.Бабаков і В.Семенов у праці «Национальное сознание и национальная культура» зазначають, що «окрім об'єктивних диференціюючих ознак етносу вагому (нерідко визначальну) роль у його самовизначенні відіграє усвідомлення власної групової єдності – наявність етнічної самосвідомості, зовнішнім відображенням якої є самоназва» [2; 6]. Поруч із цим, етнічна свідомість, на думку авторів, є продуктом етногенезу і фактором етнодиференціації.

Водночас російський дослідник Н.Ултургашева вказує на необхідність розрізнення понять «етнічна свідомість» та «етнічна самосвідомість», оскільки, як вважає автор, у них відображаються не тотожні явища. До сфери осмислення етнічної самосвідомості Н.Ултургашева відносить внутрішній простір життя етносу (природне і соціальне середовище виникнення, збереження та розвитку). Етнічна свідомість, окрім зазначеного, також відображає свої зв'язки зі світом у цілому (Природою і Суспільством), а також іншими етнічними спільнотами [11; 31]. Отже, етнічна свідомість – це властивість етносу пізнавати світ, що сприяє його адаптації до середовища існування та саморозвитку.

Учені визначають три головних рівні функціонування етнічної свідомості. До них належать: несвідомо-психологічний, на якому виникають етнічні установки й стереотипи, різні ритуально-обрядові дії етносу; етнічної самосвідомості, на якому відбувається формування і формулювання потреб, інтересів та цінностей народу; усвідомлення зв'язку етносу зі світом у цілому, визначення механізмів адаптації та саморозвитку [11; 34-35].

Із розвитком етнічної свідомості багато адаптаційних механізмів переміщуються на перший, глибинний рівень і стають архетипами колективного несвідомого, що виявляється у прагненні людей до масових видовищ, до певних форм мислення і поведінки, відбивається у забобонах, магії, чаклунстві.

Поняття архетипу увійшло до культурології завдяки дослідженням швейцарського ученого К.Юнга. Уявлення про архетипи сягають своїм корінням архаїчних міфів, які є джерелом інформації про те, як відбувалося узагальнення практичного та соціального досвіду етносу, якою була художня творчість. Дослідник висловлює припущення, що в архетипах знаходить відображення духовний досвід людства, що постійно повторюється. Архетипи – це прадавні образи, що є суттєвим елементом психіки сучасної людини. Так, архетип «священного», на думку К.Юнга, є відчуттям чогось величного, таємничого, такого, що викликає страх і водночас є нестримно привабливим; архетип «тіні» є темним несвідомим двійником нашого «Я». Отже, до архетипічних уявлень входять амбівалентні поняття, що є антиподами. Це життя – смерть, любов – ненависть, правий – лівий, старий – новий та ін. На кожному полюсі архетип набуває позитивного чи негативного значення. Згідно з сучасними уявленнями, в умовах певного культурного середовища відбувається почергова трансмутація амбівалентних архетипів у поляризовані символи.

У процесі дослідження народної художньої культури як системи варто виділити не лише її складові, але й здійснити спробу простежити їх взаємозв'язок.

Аналізуючи етнічні процеси в динаміці, дослідники доходять висновку, що до структури етносу входять певні інваріантні елементи, що дозволяють зберегти якісну визначеність народу упродовж століть, тисячоліть, незважаючи на важкі умови існування (природні, соціальні, політичні, історичні).

Так, на думку О.Козенко та Л.Моногарової, «у наш час важливим етнічним визначенням стає самосвідомість. Вона є елементом духовної культури етносу і може зберігатися в умовах, коли інші елементи починають втрачатися» [6; 5]. Більшість учених погоджується з міркуваннями російського дослідника В.Мархініна, який вважає, що «світоглядний зміст етнічної самосвідомості, що допомагає зберегти етнічну ідентичність під час зміни соціальних формацій, очевидно, є духовним опосередкуванням «надісторичного» буття етносу» [8; 38]. При цьому підкреслимо, що світоглядні

універсалії лише тоді стають чинником ідентифікації та збереження етносу, коли вони сягають підсвідомих глибин етнічної свідомості. Через це досить природними є твердження, що представник певної національної спільноти схильний мислити, відчувати, діяти відповідно до національних традицій, встановлених норм і правил поведінки.

Важливим питанням є вивчення структури національної самосвідомості, вихідним моментом якої є акт етнічної ідентифікації за тими чи іншими етнічними ознаками. Серед таких ознак виділяють: етнонім (самоназву); спільність походження; спільність території; спільність культури.

Етнонім, самоназва дає підстави стверджувати, що представники етнічної спільноти, що об'єдналися під цією самоназвою, мають розвинуту самосвідомість. Збереження чи втрата самоназви є важливими показниками стану етнічної самосвідомості.

Другою ознакою, яка, поруч із самоназвою, свідчить про появу етнічної самосвідомості у людей, що становлять етнос, є зародження у них уявлення про спільність походження. Однак, дослідники припускають, що ця ознака є важливою для етнічної ідентифікації лише на початкових етапах формування етносів, тому що його подальша історія – завжди процес, у якому переплітаються, зливаються різні за походженням етнічні елементи [11; 17]. І сучасна етнічна структура нашої держави є результатом багатовікових асиміляційних процесів.

Важливим поняттям, що створює унікальний образ певного народу в його внутрішньому і зовнішньому спілкуванні є етнічний світогляд. Його визначають як систему уявлень етносу про світ у цілому, про себе і власне місце у світі. Ця система дозволяє етносу ідентифікувати себе як цілісність у часі і просторі. Етнічний світогляд має такі складові:

1. Модель світу, створена на основі знань про нього, що функціонує на рівнях буденної і теоретичної свідомості.

2. Ієрархія потреб, інтересів, цінностей, що визначаються конкретними історичними обставинами й відображені у концентрованому вигляді в національній ідеології та національній ідеї, якщо така сформульована.

3. Особливості етнопсихологічних установок, стереотипів мислення і поведінки як найбільш закорінених і консервативних пластів світогляду етносу.

4. Механізми, що підтримують цілісність народу (світоглядні основи традицій, звичаїв, політичних, господарсько-економічних, духовно-ідеологічних зв'язків та відносин в етносі).

5. Реальне існування і поведінка етносу в часі та просторі як критерій цілісності чи маргінальності світоглядних установок народу [11; 43-44].

Досить широко у науці досліджується проблема менталітету. Так, зарубіжні вчені Л.Леві-Брюль, О.Богданов розглядають менталітет як певну форму мислення, що відповідає суспільно-історичній ситуації. М.Блок та Л.Февр вважають менталітет аналогом тієї частини «колективного несвідомого», що належить до непізнанного. Спостерігається також прагнення ототожнити менталітет зі світоглядними основами соціальної спільноти. Так, російський дослідник Ю.Безсмертний вважає менталітет сукупністю образів та уявлень, якою керуються у своїй поведінці члени певної соціальної групи і в якій відображене їх розуміння світу в цілому та їх місця у ньому [9; 9].

Більшість зарубіжних та вітчизняних авторів відзначають стійкість ментальних структур, причину якої вбачають у їх природі. У сучасній науці менталітет відносять до психологічної сфери, більш інертного та консервативного пласта свідомості. Є.Ануфрієв та Л.Лесная вважають, що менталітет – «сукупність стійких соціально-психологічних характеристик, які історично склалися через досить великі проміжки часу і відображають відношення соціального суб'єкта до себе і оточуючих. Це певна спрямованість свідомості, самосвідомості та діяльності» [1; 20].

Досить часто менталітет пов'язують зі «складом розуму», «способом мислення», «національним способом бачити світ і діяти відповідним чином» та ін. На думку Г.Гачева, «у кожного народу як культурної цілісності є свій власний стиль мислення, який і визначає картину світу, що тут складається, і узгодившись з якою і розвивається історія, і поводить себе людина, і складає думки в ряд, який для неї є доказовим, а для іншого народу – ні» [4; 62]. Однак, у цьому випадку з автором важко погодитись, оскільки відомо, що у світі не існує народів, які б у процесі етногенезу не змішувались між собою. Як зазначає С.Безклубенко, «життя народів скрізь і завжди являє собою саме спів-буття, що нагадує «су-сідство» «культурних розчинів» різної концентрації» [3; 11]. Тому можна зробити припущення, що у чистому вигляді жоден народ не має притаманного йому власного стилю мислення.

Дослідники стверджують, що усім народам притаманні два типи мислення – східне (адаптаційно-позитивне) і західне (негативно-перетворювальне). Міра домінування того чи іншого типу, що відображається у «колективному несвідомому» етносу, і визначає належність до східного чи західного менталітету.

Ментальні структури охоплюють усі сфери життєдіяльності людини, тому що чим би вона не займалася, вона до всього ставиться як суб'єкт, що рефлектує, діяльність якого визначається усіма рівнями свідомості, аж до несвідомих. Етнос за допомогою етнічної свідомості створює власний світогляд, до якого входить етнічний менталітет, що охоплює всі його рівні та структурні компоненти. Отже, менталітет етносу – це світосприйняття, що формується на глибокому психічному рівні індивідуальної або колективної свідомості, сукупність психологічних, поведінкових настанов етносу. Це національний тип світовідчуття, що спирається на етнічні образи і символи, що зумовлюють стереотипи поведінки, психічні реакції, ставлення народу до світу.

Відзначимо, що менталітет безпосередньо пов'язаний зі сферою «колективного несвідомого» і «знаходиться», на думку У.Раульфа, глибше різних форм людської свідомості та поведінки, але матеріалізується у мисленні, почуттях та діях [5; 39].

Велике значення мають чинники, що впливають на формування певної моделі світогляду етносу. Учені визначають просторові, часові та структурні чинники. До просторових відносять природно-ландшафтні. Дослідники відзначають, що чинники виникнення світогляду етносу безпосередньо визначають особливості його етногенезу. Через відмінності первинних природно-ландшафтних умов виникнення етносу відбуваються певні зміни у деяких світоглядних принципах. Так, землероби, що активно впливають на природу, перетворюють її, не дуже дбайливо ставляться до неї. Для скотарів-кочівників характерна висока екологічність світосприйняття, що водночас поєднується із більш низьким перетворювальним потенціалом їх діяльності.

Помірний клімат України, рівнинна місцевість, межування з істотно відмінними ландшафтними системами – морськими на півдні, степом – на сході, густими лісами й болотною рослинністю на півночі, горами – на південному сході, сприяли тому, що ці землі з появою людини стали місцем проживання різних народів. Можна припустити, що на українських теренах, де взаємодіяли різноетнічні групи людей, існували різні ідеології та вірування.

Етноси, що освоюють різні ландшафтні зони у процесі етногенезу мають об'єднати в одне ціле різні картини світу. У картині світу українців, білорусів, росіян, болгар поєдналися моделі світу мисливців, скотарів та землеробів.

Другим просторовим чинником дослідники вважають те чи інше геополітичне положення етносу. Однак картина світу формується у тому випадку, коли народ мешкає серед рівних та споріднених етносів. Тоді у народу з'являється почуття етнічної гідності, впевненість у власних силах. Якщо ж етнос є частиною імперії, то світогляд включає механізми виживання та збереження. Проте у народу з'являється песимістичне світосприйняття, зневіра у власних силах та ін. [11; 67].

Для того, щоб побороти такі небезпечні для існування етносу соціально-психологічні особливості, використовуються світоглядні установки, що орієнтують етнос на інше сприйняття дійсності. Так, у легендах і міфах часто зустрічаються сюжети боротьби слов'ян із кочівниками – тюрками, печенігами, хазарами, половцями, які часто грабували слов'янські землі. Дослідники відзначають, що у випадку примусової асиміляції зазвичай з'являється тенденція до більш сильного зростання національної свідомості, при зменшенні чисельності народу починає зростати народжувальність і т.п. [6; 13].

Третім просторовим чинником вважають характеристики території заселення. Тут важливо з'ясувати, чи задовольняє ця територія потреби етносу, створює можливості для розвитку, чи стає тісною і обмежує його зростання. У процесі заселення територій виникають різні ситуації: одному етносу вдається повністю адаптуватися до нових природно-ландшафтних умов, що знаходить відображення у світогляді (з'являється «нова батьківщина»). Якщо ж цього не відбувається, то народ намагається адаптувати умови існування до свого колишнього способу життя і світоглядних установок. Найчастіше ці дві тенденції взаємно переплітаються, але домінує одна із них.

До часових чинників формування світогляду етносу відносять сукупність історичних умов і тенденцій, що мають різний ступінь узагальнення. Вагомий вплив на розвиток етносу та його світоглядних установок має загальноісторичний процес, особливості прогресивного, регресивного і стагнаційного розвитку. Навіть якщо народ тривалий час не був активним суб'єктом історичного процесу, вказаний процес опосередковано впливає на нього. З іншого боку, різна міра входження

того чи іншого етносу в загальноісторичний процес приводить і до різної частки загальнолюдських світоглядних новацій та спадщини в культурному просторі етносу.

Важливою у світогляді етносу є здатність народу до самостійного визначення своєї ролі й місця в історичному часі. Тут великого значення набуває відсутність чи збереження історичної спадкоємності у розвитку світогляду етносу. Так, в обрядах давніх слов'ян відображається циклічне сприйняття часу – передбачається повторюваність подій. Тут час замкнений у коло і кожного разу рух по колу повертає людину до початку – того моменту, з якого починалося творення світу [7; 16].

Отже, етнос може пізнавати світ та визначати власне місце у ньому, тобто має етнічну свідомість і формує етнічний світогляд, в якому відображені особливості етногенезу. Однак етнічний світогляд розвивається відносно самостійно і має зворотній вплив на етнос. Саме рівень складності та розвиненості етнічного світогляду є важливим чинником саморозвитку культури та мистецтва народу.

Джерельні приписи

1. Ануфриев Е.А. Российский менталитет как социально-политический и духовный феномен / Ануфриев Е.А., Лесная Л.В. // Социально-политический журнал. – 1997. – № 3. – С. 16-28.
2. Бабаков В.Г. Национальное сознание и национальная культура / Бабаков В.Г., Семенов В.М. – М.: ИФ РАН, 1996. – 70 с. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru>.
3. Безклубенко С.Д. Українська культура: погляд крізь віки. Історико-теоретичні нариси / Сергій Данилович Безклубенко. – Ужгород: Карпати, 2006. – 512 с.
4. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос / Георгий Гачев. – М.: Прогресс, 1995. – 480 с.
5. История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах / Сост. Е.М. Михина. – М.: РГГУ, 1996. – 255 с.
6. Козенко А.В. Эпистемология этнологии / Козенко А.В., Моногарова Л.Ф. // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 4. – С. 3-15.
7. Кравченко Г.В. Історія української культури: конспекти лекцій, хрестоматія, наук. статті, ілюстрації / Кравченко Г.В., Клепалов Б.Я., Піддубська І.В., Шаповалова Н.П. – Донецьк, 2010. – 131 с.
8. Мархинин В.В. Теория этноса: к анализу оснований / В.В. Мархинин // Гуманитарные науки в Сибири. – 1994. – № 1. – С. 24-68.
9. Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской Школы «Анналов» / Под ред. Ю.Л. Бессмертного. – М.: Наука, 1993. – 207 с.
10. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Татьяна Стефаненко. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 368 с.
11. Ултургашева Н.Т. Народная художественная культура в системе трансляции ценностей народов Саяно-Алтая: дисс... д-ра культурологии: 24.00.01 / Надежда Торжувевна Ултургашева. – Абакан, 2002. – 350 с.
12. Berry J.W. Cross-cultural psychology: Research and applications / J.W. Berry, Y.H. Poortinga, M.H. Segall, P.R. Dasen. – Cambridge, 2002. – 611 p.

Резюме

Розглядається роль етнопонаціональних процесів у функціонуванні народної культури та мистецтва. Аналізується вплив національного характеру, етнічної самосвідомості, етнічної самоідентифікації та етнічного менталітету на розвиток культури і мистецтва народу.

Ключові слова: етнос, менталітет, національний характер, етнічна самоідентифікація, етнічний світогляд.

Summary

Knyazeva T. A role of ethnic national processes is in functioning of folk artistic culture and art

The article deals with the role of ethnic processes in the functioning of folk culture and art. Analyzes the impact of the national character, ethnic identity, ethnic identity and ethnic mentality on the development of culture and art of the people.

Key words: ethnicity, mentality, national character, ethnic identity, ethnic ideology.

Анотація

Рассматривается роль этнонациональных процессов в функционировании народной культуры и искусства. Анализируется влияние национального характера, этнического самосознания, этнической самоидентификации и этнического менталитета на развитие культуры и искусства народа.

Ключевые слова: этнос, менталитет, национальный характер, этническая самоидентификация, этническое мировоззрение.